

З того боку...

Клим Поліщук

(Із записника емігранта-інтернованого)

і

...Два роки на чужій землі і все за дротами. Довга низка сумних днів терпіння і більш нічого... І з такою болючою тривогою ждється найменша звістка з рідної землі... А навколо все таке звичайне своїм смутком: чорні стіни бараків і довгі ряди брудних нар, на яких лежать покотом сірі люди... Повітря тут вічно гниле, наче в гробівці, де лежать півзітлілі мертвяки. І між цими людьми та мертвяками дійсно було щось спільне. Знесилені думами й виснажені нуждою, з блідими проміннями затаєної віри в душі, днями й ночами ждали свого воскресіння...

...Будучи такими, як і вони, я також ждав чогось, хоч у їх воскресіння мало вірив. Зате ж я вірив у тепло їх серця, яке могло спалахнути колись тими пориваючими вогнями, які освітили б шляхи відродження...

.. Давно думав над тим, яка жорстока та сила, що могла зібрати їх з різних закутків мого рідного краю й розмістити в шести трупарнях, що називаються бараками?..

Часами серед ночі, коли мені випадково траплялося бувати в сонному бараківі, я цілком ясно відчував дух тліну, що разом з диханням здорових настирливо виривався з легенів сухотників, які лежали в суміш з іншими і снили спільними снами...

Було якось дивно. Наче на цвинтарі або по підписаній умові лежали тут поруч бувші люди: хлібороби, демократи, соціалісти, самостійники, федералісти, навіть давні члени "Союза Русского Народа"...

Як вони жили? — Важко на це відповісти, хоч не чужі були вони мені і знав я їх, здається, добре.

Важко було не знати їх, але ще важче було знати і день у день дивитися на безкінечний ряд зігнутих постатей і змарнілих лиць, і слухати одні й ті самі оповідання про своє минуле, чим намагалися скрасити дні свого безцільного існування. Викинуті з рідного краю многонадійними й сміливими борцями, на чужій землі зробилися заляканими рабами. Тому-то навіть вартовий жовнір, що стояв коло таборової брами, міг сміливо лаяти їх і заставляв шанувати свого заіржавленого багнета...

З усіх їх тільки один був мені близький. Це мій молодий друг і товариш, хорунжий Ярченко. Про нього я знав те, що він з Кате— ринославщини, з давнього козацького роду і наймолодший у своїй родині. Як ішов "за Україну", то залишив удома маму і двох братів. Мати і старший брат Свирид господарювали, а молодший брат Іван десь там "на землеміра" вчився. Судячи по його оповіданнях, маму й братів своїх він любив більш усього на світі і весь час мавив ще хоч раз побачитися з ними і розповісти їм про свої "пригоди". Своє багате минуле на полі боротьби і своє гірке бідування в таборі інтернованих вважав "самими звичайними пригодами", які "при бажанні легко можуть змінитися на щось інше"...

Одначе, не дивлячись на все його бажання вирватися з-за дротів, сумні дні "пригод" міцно тримали його в своїх обіймах...

Були чутки і навіть "правдиві" вісті, що "на тім боці" кипіло велике повстання. З палаючими очима, майже натхненно, говорив мені:

—Ось посидимо ще трохи, а потім—як устанем, та як підем, та як смальнем, то тільки пір'я посиплеться!..

Одначе все "правдиві" вісті не справили себе і слідом за ними стали діставатися неясні чутки про те, що "на тім боці" все від голоду гине...

Затих бідний юнак, зблід, посмутнів і так знайшов собі заняття. Ніхто в цілому таборі не працював так щиро, як працював він над своїми листами до родини. — Десь там вичитав чи хтось йому сказав, що "на той бік" вже пересилаються листи, і він захоплено взявся за цю безнадійну, але таку шляхетну працю...

І ото в такий саме час сталася з ним ще одна "пригода", яка звела внівець його молоде життя і яка так неждано спричинилася до мого рішучого кроку поза дротяну загороду. Досі я ще не знав ні справжнього болю, ні дійсного жаху. Тепер знаю одне і друге. Ніколи я не був дрібно сентиментальним і не зворушувався до сліз на один вид якогось нещастя, але те, що пережив я спільно з молодим моїм другом, ще не раз витисне з моїх очей найтепліші сльози великого болю і пекучого жалю...

II

Приходив до мене майже щоденно й кожний раз приносив з собою щось таке невловимо бадьоре, що на весь день звеселяло мою вбогу "превеліговану" кімнатку, яка знаходилася в кінці того барака, де мешкав і він. Говорив легко й дотепно про життя й норози своїх сусідів і товаришів по нарах, передавав найновіші чутки зі світу, що заблукали в таборову загороду.

—Цей табір по справедливості Божій мусив би вже давним-давно згоріти!..—не раз казав він на закінчення своїх оповідань.

Коли ж новини були з "того боку", що було не так часто, тоді він говорив поважно і повільно, наче святу книгу вичитував і боявся щось пропустити.

— Вся Україна з голоду гине!.. — зачинав з глухим і поважним голосом малювати картину за картиною з того великого лихоліття, що випало на долю нашої землі.

Останніми часами перед тим, як мала статися "пригода", став заходити до мене "під настроєм", що при його постійній тверезості надзвичайно мене дивувало.

— Роздавив маленьку! — казав піднесено — Хай їй хрін і бочка меду!..

Потім сидів коло мого столика, курих мої папіроси і говорив про свою тугу за козацькою Катеринославщиною, і все те прикрашав своїми споминами минулого, в яких було стільки безтурботної світлої радості...

— Ми все були незадоволені! — казав він. —їли, пили, веселилися та любилися, а в завтрішній день не дивилися... А тепер? Ех, коли б хоч вістка "з того боку"!..

Одного разу прийшов до мене блідий, схвильований і якийсь чудний. Навіть не привітався, а так відразу й заговорив:

— Знаєте, у мене велика новина!..

—Яка? — спитався я.

— Привида бачу! —ледве чутним голосом відповів він.

Я допитливо подивився йому в лице. Його тонкі й прозорі ніздрі нервово здригалися, наче в загнаного коня.

—Який же він, той привид?—знову спитався я.

—Дивний дуже... Нагадує дуже мого старшого брата... Ішов по проході між нарами... Коло мене зупинився і довго чогось сміявся... Сам білий такий, як папір, а очі, наче вогонь, по-вовчому дивно якось світяться... Тоді я не витримав і закричав, а він піднісся під стелю і так зник...

Як міг, так заспокоював його, і в додаток до всього визичив йому "на чарку" останнє, що сам мав...

Пішов від мене цілком спокійний і навіть веселий, будучи певним того, що то був лише сон, не більше. Однак вже вночі мені прийшлося бути свідком його страшної уяви.

Опівночі почувся якийсь дивний крик. Я швидко одягся й тихо висунувся в пітьму сонного барака. Призвичаєні до всякої всячини мешканці брудних нар спокійно собі спали, а по проході між нарами бився зі своєю уявою хорунжий Ярченко.

Спочатку я навіть не міг пізнати його, бо він скорше нагадував собою живий клубок лахміття, ніж людину. В його глухих і безпомічних стогонах чувся маніакальний розпач, що страшно неприємно вразило мою нервову чуйність.

— О, Боже!.. О, Боженьку!.. — раз у раз вигукував він, дико розмахуючи руками.

Я підбіг до нього.

— Що сталося?—спитався його голосно.

Він наче не чув нічого. Обливаючись потом, зі скривленим від жару лицем і вираженими очима, швидко-швидко крутився по долівці з одним і тим самим:

— О, Боже!.. О, Боженьку!..

З гарячим бажанням допомогти йому, зі співчуттям, що межувало зі злістю, я крикнув:

— Що сталося?! Чого ви валяєтеся по долівці?! Вставайте!.. Та вставайте же, чорт би вас узяв!..

Продовжуючи качатися по долівці, старався тремтячою рукою показати мені в бік головних дверей.

— Він там!.. Він стоїть і дивиться на мене!.. — хрипло виривалося з його грудей.

Я глянув, куди він показував, і закам'янів. Зимний піт виступив на чолі, а язик прилип до піднебіння. Тільки одна думка блискавкою освітила мозок:

— Невже галюцинація?!

При скупім світлі нічних каганців, на тлі сірих дверей ясно вимальовувалася висока й худа постать людини. В ту ж саму мить, як я її побачив, вона відокремилася від дверей і стала повільно наближатися до нас. Зціпивши зуби, намагався бути спокійним, але це мені не вдавалось. Нарешті я таки спромігся на слово:

— Хто йде? — крикнув.

Постать на мить зупинилася, і за ту коротеньку мить я встиг побачити, що вона в сірій баранячій шапці, в довгій чорній чумарці і в постолах. Її худе й виснажене лице нагадувало гіпсову маску, а очі світилися палаючими вугликами... Майже непритомний, кинувся я до неї, щоб переконатися в дійсності цього чудного з'явища, як вона якось дивно витягнулась вгору і так зникла...

Хорунжий Ярченко лежав непритомний. Не бажаючи турбувати його, я витяг його на нари, а сам пішов до своєї кімнати. За плечима відчував щось неприємно гаряче, від чого цокотіли зуби й трусилися руки...

— Гей, кепські наші справи, коли до спільних галюцинацій доходимо!.. — думав я, кладучись до ліжка.

III

Людина, яка починає галюцинувати, боїться власної тіні. Знаючи це, старався переконати себе в тому, що то так тільки показалося мені і що в дійсності не було ніякого привида.

Одначе, як тільки стуляв очі, переді мною з'являлася висока й худа постать невідомої людини, бліде лице якої пильно схилялося над моєю головою і розпливалося в божевільно-злорадній, беззвучній усмішці.

Тоді я схоплювався з ліжка й схвильовано зачинав ходити по кімнаті, напружено прислухаючись до сонного хропіння соток людських грудей, що спочивали за стіною кімнати на своїх брудних ложах...

Не хотілося й думати про те, щоб я міг так зле захоріти, але такі думки самі лізли в голову.

І як то буває з більшістю людей, що починають відчувати небезпеку від самого себе, я з невимовним жахом уявляв собі той момент, коли закричу голосом безнадійності й покочуся по загидженій долівці барака разом з хорунжим Ярченком і так перестану бути собою...

Очевидно, мої нерви були пошарпані дощенту, коли я до самісінького ранку не міг визволитися від хоробливого виплоду чужого мозку. Моя ж самотність не здатна була перетворити його на щось інше й вимагала когось чужого й доброго, який просто й сердечно сказав би:

— Заспокійся, чоловіче!.. Та ж це тільки уява одна, не більше!..

Але чужого й доброго не було, а були лише одні хорі думи, з яких найстрашнішою була думка про те, що вже ніколи не вернуся на пишне лоно рідної землі і що ці колючі драти ніколи не випустять мене від себе...

IV

Більше напруженого стану нервів я ще не знав у своєму житті. Не знав навіть тоді, коли стомлений довгим походом, цілу ніч просиджував на стежі під самісінькою лінією ворога.

Вранці я глянув на себе в дзеркало. На мене дивилися з блідо— синього лиця півбожевільні очі когось незнайомого...

Коли ж зійшло сонце і в таборі стали пити ранішню каву, я з приємністю почув себе

краще і в той же час страшно забажалося перевірити самого себе і простежити появу привида від початку до кінця...

Вирішив пройти трохи по таборовому подвір'ю і так обміркувати план свого поступування. Проходячи через барак, побачив Ярченка над своєю постійною працею. Сидячи на нарах геть із ногами, тримав на колінах шахову дошку і писав на ній листи.

— Що ви робите?—з робленим зацікавленням звернувся я до нього.

—Листи пишу до брата...—відповів він тремтячим голосом.

— А як же ви пошлете?

—Поштою... Дехто вже навіть відповідь має...

Заговорити з ним про минулу ніч було якось незручно, а він мовчав і все якось ховався від моїх очей. Бачачи перед собою лише клубок боляче сплечених нервів, я поспішив розпрощатися з ним і вийшов надвір.

Тут я помітив, що майже кожний знайомий якось дивно придивлявся до мене, а коли я починав що говорити, то їх уста кривилися підозрілою усмішкою.

Все ж таки від одного балакучого таборянина мені вдалося довідатися, що хорунжий Ярченко з якогось часу запив до того, що останніх чобіт збувся...

—Але ж я ще вчора бачив його в чоботях!—зауважив я на те.

—То було вчора, а це вже сьогодні!—засміявся той, що оповідав. — Сьогодні він через те, що босий, навіть з нар не злазить... Чуть світ було, як уже справився.

— Але ж я його тільки що бачив! — скрикнув я. — Сидить і листи пише...

—Ті листи він уже другий місяць пише, а п'є всього лише другий тиждень... Недобре щось з ним діється... Цілком хорий...

V

Довгий весняний день пройшов у якомусь дивному тумані. Я ледве розумів, що діялося навколо мене і, як пригадую, забувся навіть одержати свій денний пайок. Найдивніше з усього було те, що я разів три умисно заходив до барака і, дивлячись на те місце, де стояв привид, силкувався знову уявити його собі. Кажуть, що так тягне до себе людину те місце, де їй загрожувала смертельна небезпека. Можливо, що й зі мною було щось подібне... Знаю лише те, що коли настала ніч і в бараку полягали спати, я тихенько заліз у темний куточок і так, затаївши духа, став чекати...

Деся на верхніх нарах заспана компанія догравала преферанс, нижче, де спав Ярченко, хтось голосно шептав молитву:

"І не дай мені, Милосердний Боже, вмерти на чужині, а сподоби на власному добрі славити святе ім'я Твоє..."

Нарешті стало тихо, як у могилі, тільки голоси спросоння порушували цю страшну й болісну мовчанку. Повітря було нестерпучо важке й задушливе, з домішкою могильної тліні, від чого наморочилася голова і такими чудними здавалися маленькі світельця каганців...

З тривожним замиранням серця стежив за тим місцем, де був привид, і не зводив очей зі сплячого Ярченка. Враз він піднісся, висунув з нар голову, подивився на всі боки, а потім витяг з-під сінника пляшку й став жадібно пити. Хвилинами зупинявся,

щоб передихнути, але пляшки не випускав з рук доти, доки вона не стала порожня. Тоді звисив з нар босі ноги, запалив папіроску і так заанімів...

—Бідний хлопець!—подумав я.—Як він мусить страждати!..

В той час коло дверей з'явилася невеличка світляна пляма, яка повільно стала все більшати й все зростати. Важко сказати, що я відчував, слідкуючи за Ярченком, але ще важче було б сказати щось про своє самопочуття, коли світла пляма стала ширшати й звиватися в якусь темно-зелену масу, з якої через хвилину виразно стали вимальовуватися контури людської постаті... Ще хвилина і стало ясно видно того самого привида, що був минулої ночі...

Глянув у бік нар, де сидів Ярченко. Він уважно розглядав свої босі ноги і все ще курих папіросу. Поруч нього лежали його товариші по недолі, але ніхто з них не хотів розділити його самотнього чекання. А він чекав і для того горілку пив, і для того чобіт збувся...

Привид заворушився, блиснув очима, вишкірився своєю пекельною усмішкою і автоматично посунувся по проході в напрямі юнака. Той рвучко підвів голову й несамовито щось закричав. Потім підстрибнув угору і покотився на долівку. Качаючись у ногах привида, з усієї сили намагався вдарити його кулаком. Разів зо два його кулак потонув у темній масі астрального тіла, від чого вся постать привида загойдалася, піднялася вгору й стала розпливатися...

Нещасний юнак, осліплений нелюдським жахом, нічого вже не бачив і з якоюсь дивовижною енергією гатив обома кулаками просто в повітря і кричав все, кричав... Я перший прибіг до нього і схопив його за плечі. Потім позбігалися розбуджені мешканці барака й спільними силами положили його на своє місце...

Опинившись у своїй кімнаті самотою, ясно відчув близькість божевілля. На щастя, у вікнах заяснів весняний ранок, і перші промені сонця звалили мене на ліжку... Засипаючи, чув крізь сон, як говорили за стіною:

—Хорунжий Ярченко вже вибув зі строю, а тепер черга за нашим паном писателем...

—О, ні!.. Той скорше повіситься, ніж зваріює!..

Очевидно, говорили про мене, але солодкий сон нагло схопив мене в свої обійми й поніс понад рідною землею, де так гарно пишаються дбайливо розчесані боронами вагітні ниви і так привітливо визирають із зелених садочків біленькі церковці...

VI

Коли прокинувся, то першою моєю думкою було:

—Втікати!.. Що б там не було, як би там не було, але втікати!.. То ж мені зовсім небагато треба!.. Шматочок землі і затишний маленький куточок... Більше нічого... Хай тільки дадуть змогу працювати...

Захоплений думками про втечу, я скорше одягся й побіг надвір з метою оглянути дротяні загороди й вибрати місце для втечі.

Тільки що вийшов, як і почув:

—От так штука!.. Аж із самої Катеринославщини придибав!..

Серед таборового подвір'я величезна юрба. Обступили когось, говорять щось і журно хитають головами.

— Голод! — чую дикий голос із середини гурту. — Скрізь голод!..

Протискаюся наперед і бачу страшно виснаженого й обірваного юнака. Слухаю, як він регочеться і вигукує:

— Тут рай, а там Січеслав, опродком і комнезамож!.. Івсі вони кричать—їсти, їсти, їсти!..

Дивлячись у блідо-зелене лице чудного юнака, помітив щось спільне з лицем хорунжого Ярченка.

— Хто ви і звідки? — спитався його.

— З Голодсічки самої... колись Катеринославщиною була... ги-ги-ги!..

Я побіг за Ярченком. Він усе ще лежав на нарах і стомлено дивився в стелю.

— Вставайте, товаришу!—сказав йому.—Там якийсь парубок з Катеринославщини прибув!..

Він недовіряюче дивився на мене і мовчав. Тоді я стягнув його з нар і потяг за собою. Плутаючи босими ногами, як п'яний, покірно йшов за мною і не промовив до мене ні одного слова. Я починав уже побоюватися, що страшна меланхолія заволоділа ним настільки, що він нічого не розуміє, нічого не бачить. Одначе, цього з ним, на жаль, не сталося, а сталося гірше...

Зоставшись у задніх рядах юрби, я виштовхнув його наперед.

І тільки він побачив того юнака, як скрикнув:

— Брате!.. Івасику!..

Юнак повернувся до нього і, безглуздо регочучись, спитався:

— А ти собаче м'ясо їси?..

Що з тобою, братику?! — з невимовним жалем кликнув Ярченко, хапаючи його в свої обійми.

— Ги-ги-ги!..—реготався той. — То дуже добре, що ти не їв собачого м'яса, а то сказився б!..

—Що ти говориш?—кидався Ярченко коло юнака, заливаючись сльозами. — Кажі, як там маюся?.. Як брат Свирид?.. Не муч мене!..

—То дуже зле, як їсти собаче м'ясо...—говорив юнак далі. — Мама їли і казилися, Свирид їв і казився, а я не казився, бо не хотів... Я траву їв... Вздовж Дніпра, аж до самого Києва...

— Бідні мої!.. Бідні!.. — затужив хорунжий, ламаючи руки.

— Ги-ги-ги!.. — сміявся над ним його божевільний брат. — Ги-ги-ги!.. А людське м'ясо їси, га?.. Людське м'ясо?!..

— Б-о-о-о-оже!.. Б-о-о-о-оже!.. Б-о-о-о-оже!.. — ридав хорунжий.

Юрба навколо наче скам'яніла. Мовчки дивилися на цю картину нечуваного горя і ніхто не наслідювався вимовити слово.

Говорив тільки чудний гість. Говорив до брата свого:

—Ти писав, а я читав... Як мама й Свирид у сказ упали, то я до тебе гайда!.. Я йшов

аж сюди, бо ти смачніший від собаки... Тепер я мушу... Ножика взяв того, яким Свирид собаку...

— Ха-ха-ха!.. — дико розляглося по всьому таборовому подвір'ї. — Так ось чого він щоночі приходив до мене?!. Ось чого?!. Показилися!.. Ха-ха-ха!..

Юнак вишкірив хижо зуби й кинувся на хорунжого, що бився в істериці. Не встигли навіть оком моргнути, як з горла хорунжого бризнула кров і залила все лице нещасного божевільного. І тільки тепер побачили в його руках гостру кіску, якою на Катеринославщині чистять заколених свиней...

Тоді юрба цікавих наче пробудилася з важкого сну і всією своєю масою повалилася на божевільного, і стала його топтати.

Він, як черв'як, крутився під ногами роздратованої кров'ю юрби і, хвилинами, разом з диким реготом, виривалося страшне слово:

— Голод!.. Скрізь голод!..

...Вечором, коли стемніло, я голими руками пообривав дроти й вибрався на широку дорогу. Не втікав і не думав про те, що мене могли завернути назад. Ішов сміливо й рішучо, як людина, яка знає добре—куди й чого йде...

В голові була одна думка. — Прийти над злочасний Збруч, сісти на глинистому березі і так дивитися на той бік, і згадувати свою маму любу і братика дорогого, яких залишив там, куди вже нема повороту. — І в той час, як мізок буде снувати свої турботні думи, вистраждана душа благословлятиме жорстоку Сучасність...

м. Львів,

1922 р., весна